

Peter Marshall

REFORMAATIO

Suomentanut Tapani Kilpeläinen

Tämä on näyte kirjasta. Osta
kokonainen teos osoitteesta
netn.fi

niin & näin
Tampere 2017

ENGLANNINKIELINEN ALKUTEOS

The Reformation: A Very Short Introduction

© Peter Marshall, 2009

SUOMENNOS

© Tapani Kilpeläinen & Eurooppalaisen filosofian seura ry

ISBN-NUMERO

978-952-7189-11-5

KANSI

Jenna Kunnas

TAITTO

Susanna Laurola

PAINOTYÖ

Tallinnan kirjapaino-osakeyhtiö,

Tallinna 2017

KUSTANTAJA

Eurooppalaisen filosofian seura ry

JOHDANTO

Reformaatio loi nykyaikaisen Euroopan ja jätti lähtemättömän jäljen maailmanhistoriaan. Mutta mitä reformaatio oli? Oliko se edistyksen, vapauden ja moderniuden vai konfliktin, kahtiajaon ja tukahduttamisen voima? Onko se historian etummainen esimerkki uskonnon kyvystä synnyttää epäitsekkästä idealismia ja hyvää tekevää yhteiskunnallista muutosta vai varoitettava esimerkki uskon nimissä esiintyneestä fanaattisuudesta ja suvaitsemattomuudesta? Koskiko se ylipäänsä uskontoa vai pitäisikö meidän nähdä se historialliseksi hetkeksi *par excellence*, jolloin hengelliseen motivaatioon vedotaan kyynisesti taloudellisten ja poliittisten muutosten oikeutuksena?

Ennen oppineilla oli vastaukset näihin kysymyksiin – eri oppineilla tosin eri vastaukset – sillä reformaatio jakoi myöhempiä historioitsijoita yhtä voimakkaasti kuin kokijoitaan. Tämä johtuu siitä, että se on aina tuntunut perustavalta hetkeltä, joka herättää kysymyksiä alkuperästä ja vanhemmuudesta, kulttuurisesti ja poliittisesti riitaisat ongelmat siitä, keitä olemme ja mistä tulemme. Miljoonat protestantit ympäri maailmaa pitivät 1500-luvun tapahtumia edelleen innoituksen lähteenä, oman tarinansa alkuna. Tuo tarina kertoo hengellisestä vapautumisesta, siitä, miten ihmiset viskaavat pois teologisen ja moraalisen orjuutensa kahleet. Liikkeen pani alulle kapinallinen

saksalaismunkki Martti Luther, ja se teki lopun laitoskirkon korruptoituneesta ja tukahduttavasta pappisvallasta. Tuo kirkko oli pitänyt kiinni vallastaan pakottamalla tavalliset (maalikko)uskovaiset taikauskoon ja psykologisesti raskaiden uskomusten taakkaan. Liike merkitsi myös paluuta kristinuskon puhtaille lähteille sen jälkeen, kun ihmistekoisten perinteiden valuva putki oli saastuttanut virtaa vuosisatojen ajan. *Raamattu*, Jumalan sana, palautettiin itseoikeutetulle paikalleen kristillisen elämän säännöksi ja sovittelijaksi. Kansankielisistä pyhien kirjoitusten käännöksistä lukijat löysivät Jeesuksen Kristuksen henkilön ja pääsivät ohittamaan välittäjinä toimineet papit, jotka olivat virkaintoisten sihteerien tavoin estäneet keskiajan anojia saamasta suoraa yhteyttä pomoon.

Tarinasta on toinen versio, jonka avulla myös maallistuneet liberaalit voivat väittää reformaatiota osaksi perinnettään. Lutherin protesti oli ensimmäinen isku autoritaarisuutta vastaan monilla yhteiskunnallisen ja älyllisen elämän alueilla, moukarinisku uskonnolle, joka ”käskee mitä pitää ajatella”. Modernin individualismin juuret piilevät reformaation rohkaisemassa kahlitsemattomassa *Raamatun* lukemisessa, modernin kapitalismin juuret protestanttikauppiaiden ahkeruudessa ja aloitteellisuudessa, ja modernin tieteen juuret siinä, että kieltäydyttiin kunnioittamasta muinaisia auktoriteetteja. Kapina Roomaa vastaan synnytti uusia ja potentiaalisesti vapauttavia poliittisen järjestäytymisen muotoja. Nykyislaamin ”ongelma”, kuten sanomalehtien kolumnistit meille usein vakavissaan vakuuttelevat, on siinä, ettei se pysty tuottamaan valistusta, koska sillä ei ole koskaan ollut reformaatiota. Vähemmän muodikas vaikka silti joskus nykyisin ylistelty on marksilainen näkemys, jonka mukaan reformaatio oli esimerkiksi ”varhaisesta porvarillisesta vallankumouksesta” feodaaliaristokratian kumoamiseksi – elintärkeä historiallinen ehto myöhemmälle proletariaatin vallankumoukselle.

Vaihtoehtosiakin versioita on. Vuonna 1520 julkaistussa paavin bullassa, jossa Luther tuomittiin, Lutheria verrattiin villikarjuun, joka törmäilee Herran viinitarhassa, ja siltä hän ja hänen käynnistämänsä liike ovat monista katolisista vuosisatojen saatossa näyttäneetkin. Viktoriaaninen jesuiittarunoilija Gerard Manley Hopkins toisteli paavin tuomiota mestariteoksessaan *The Wreck of the Deutschland*, jossa Luther esiintyy ”joutometsän petona”. Missä reformaatio voittikin, se tuhosi säälimättömästi korvaamattoman taiteellisen ja kulttuurisen perinnön. Se murskasi myös arvokkaita yhteisö rakenteita. Yksilö jäi nyt yksin kirkon jäseneksi ja valtion alamaiseksi, koska yhteisöllinen, keskinäiseen riippuvuuteen perustuva kilttojen, veljeskuntien ja kollektiivisten rituaalien maailma ei enää kannatellut häntä. Tarinasta on myös maallisia muunnelmia. Eikö protestanttien vaatimus pyhien kirjoitusten puhtaasta, tahrattomasta totuudesta ja niiden tekstin sananmukaisesta merkityksestä ollut modernin fundamentalismin ja antiliberalismin peruskivi? Eräät modernit feministit ovat solmineet epäpyhän liiton eräiden katuvaisten katolisten kanssa ja arvelleet, että reformaatio oli huono uutinen naisille vahvistaessaan patriarkaalista auktoriteettia kotona ja poistamalla mahdollisuuden luoda ura luostarissa. Samaan aikaan nykyajan kristityt ekumeenikot väittävät, että koko juttu saattoi olla onneton virhe, että raivokkaiden kiistoissaan pelastuksesta Luther ja hänen vastustajansa sanoivat itse asiassa kaikki samaa.

Nämä kaikki ovat myyttejä, mikä ei tarkoita, että ne olisivat täysin epätotta. Myytit eivät ole valheita vaan symbolisesti voimallisia aistitun todellisuuden hahmotuksia. On ehkä turvallisempaa uskoa, että kaikki myytit reformaatiosta ovat totta, kuin etteivät mitkään ole. Tavoite tuottaa täysin epämytologisoitu kuvaus reformaatiosta saattaa olla saavuttamaton, eikä se ehkä ole edes toivottavaa. Siitä huolimatta tämä pieni kirja

– joka pohjautuu parhaaseen muttei välttämättä puolueetto-
maan nykyaikaiseen tutkimukseen – yrittää selittää, millainen
ilmiö reformaatio oli, arvioida, miten se vaikutti uskontoon,
politiikkaan, yhteiskuntaan ja kulttuuriin, ja luonnehtia sen
perintöä nykymaailmalle.

Heti kärkeen on esitettävä varsin yksinkertainen kysymys:
oliko olemassa ”reformaatio”? Eihän kukaan käyttänyt ilmaisua
yleisesti hyväksymässämme merkityksessä kuin vasta kauan sen
kuvaamien tapahtumien jälkeen. Kehotus ”uudistaa” eli ”reform-
moida” kristinusko on osapuilleen yhtä vanha kuin tuo uskonto
itse, ja jokaisella aikakaudella uudistuksia on yritetty täyttää me-
teliä. Historioitsijat ovat löytäneet Englannin kirkosta ”900-lu-
vun reformaation”, joka kytkeytyi benediktiiniluostarien uudis-
tumiseen, sekä myöhemmältä ajalta 1100-luvun paavijohtoisen
reformaation, joka onnistui pakottamaan papit selibaattiin
kaikkialla kristityssä lännessä. Myöhemmän 1300-luvun ”suuri
skisma” tuotti kaksi (yhdessä vaiheessa kolme) paavin valtaistui-
men havittelijaa, ja seuraavalla vuosisadalla se sai aikaan kiih-
keän *reformation* halun. Viidennentoista vuosisadan reformaatiolla oli sekä viralliset että epäviralliset kasvot. Johtavat
kirkonmiehet pyrkivät lopettamaan johtajuuskriisin ja estä-
mään epäyhtenäisyydestä aiheutuvan skandaalin vakinaistamalla
kirkon hallinnon yleisten kirkolliskokousten avulla. Nämä
ylevät elimet tapasivat Pisassa (1409), Konstanzissa (1414–1418),
Paviassa ja Sienessa (1423–1424) sekä Baselissa ja muualla
(1431–1449). Tämä ”konsiliaarinen” lähestymistapa uudistuk-
siin kuoli pois, kun paavinvalta oli taas kyllin voimakas pakot-
taakseen muut hyväksymään auktoriteettinsa. Mutta sillä välin
liikkeeseen oli saatettu vielä laajemmalle ulottuvia uudistusliik-
keitä. Englannissa teologi John Wyclif (k. 1384) muotoili häm-
mästyttävän radikaalin kritiikin aikansa kirkkoa kohtaan kor-
vaamalla paavin auktoriteetin pyhien kirjoitusten ylimmällä

auktoriteetilla ja väittämällä, ettei papistolla tulisi olla maallista valtaa. Wyclifin seuraajat häädettiin yliopistoista, mutta he onnistuivat laskemaan perustan maanalaiselle harhaoppiselle liikkeelle (”lollardit”) koko maassa. Euroopan toisella puolella Böömin kuningaskunnassa toinen radikaali pappi, Jan Hus, innoitti kansalliseen kapinaan ulkomaalaisvaltaa ja Rooman lakia vastaan. Hussilaiset vaativat myös, että messussa maallikoiden tulisi saada ehtoollisella niin viiniä kuin leipääkin. Uudistusliikkeiden päämäärät ja tärkeimmät tavoitteet eivät aina saaneet hyväksyntää – Konstanzin kirkolliskokous poltatti Husin harhaoppisena – mutta kollektiivisesti ne osoittavat vääriksi kaikki väitteet, että Martti Lutheria edeltäneellä vuosisadalla Euroopan uskonnollista elämää olisi leimannut horros ja itsetyytyväisyys. Miksi Lutheriin yhdistetty liike ansaitsisi ison alkukirjaimen, vaikka reformaatiota oli aiemmin yritetty niin monasti?

Voidaan perustellusti väittää, ettei se ansaitsisikaan. Vanhemmat reformaatiota käsittelevät oppikirjat aloittivat tyypillisesti tarinansa Lutherin protestista 1517 ja päättivät sen suunnilleen vuosikymmen hänen kuolemansa jälkeen 1546. Reformaatio tuntui perustavan saksalaiselta tapahtumalta (vaikka näyttämön ulkopuolella, kuten Englannissa, kuultiin sen merkittäviä jälkikaikuja), ja sillä oli puhdas ja selvä kerronnallinen muoto: protestanttiset valtionkirkot perustettiin katolisen Saksan keisarin toiveiden vastaisesti sen jälkeen, kun oli esitelty Lutherin ja Rooman kirkon pesäeron syyt ja edistyminen. Reformaatio oli protestanttista, se oli poliittista ja se oli ennustettavissa (kun otetaan huomioon reformaatiota edeltäneen katolisen kirkon epäjärjestys).

Sen enempiä tämän reformaation kronologia kuin maantiedekään ei tunnu enää vakuuttavalta. Ja uuden, myöhäiskeskiajan katolisuuden joustavuutta ja hengellistä ankaruutta korostavan tutkimuksen valossa oletus, jonka mukaan reformaatio

oli ”väistämätön”, näyttää vähintäänkin kyseenalaiselta. Ennen kaikkea nykyisin on myönnetty laajalti, että se, mikä kerran näytti 1500-luvun reformaation A:lta ja O:lta – Lutherin liike Saksassa – oli vain yksi osa paljon laajempaa kokonaisuutta. Yksikölinen reformaatio väistyy monikollisten reformaatioiden tieltä: teologisia ja poliittisia liikkeitä oli monia, ja niillä oli omat suuntansa ja asialistansa. Oli erillisiä kansallisia, alueellisia ja paikallisia reformaatioita, eivätkä ne kaikki suinkaan olleet luterilaisia tai menestyksekkäitä. Luterilaisuuden jalanjäljissä seurasi kunnianhimoinen kilpaileva protestanttisen kristinuskon suuntaus, jota teologisesti lyhentäen kutsutaan usein ”kalvinismiksi”, vaikka ”reformoitu” protestantismi olisi osuvampi nimike. Siihen viitataan joskus myös ”toisena reformaationa”, vaikka monille Euroopan tienoille se saapui ensimmäisenä vaihtoehtona vanhalle katoliselle uskolle. Kaikki aikakauden uskonnolliset kokeilijat eivät seuranneet Lutherin, Calvinin ja muiden ”maallisen vallan kanssa toimineiden” reformaattorien jalanjäljissä, kun nämä opettivat valta-asemasta ja liittoutuivat maallisten vallanpitäjien kanssa. Oli myös hajanainen, alhaalta ylös edennyt ”radikaali reformaatio”, ryhmiä ja yksilöitä, jotka kuvittelivat mielessään kokonaan uuden yhteiskuntajärjestyksen ja rohkenivat ajatella uusiksi eräitä kristinuskon perusoleksia, joita maallisen vallan kanssa toimineet reformaattorit pitivät edelleen itseltään selvinä. Yksi tärkeimmistä reformaatioista ei tapahtunut katolisen kirkon ulkopuolella vaan sen sisällä, tai, kuten voimme alkaa kirkkoa kutsua vakavien kilpailijoiden ilmaannuttua, Rooman katolisen kirkon sisällä. Pitkään on tunnustettu, että Rooma kokosi voimansa Lutherin ja Calvinin haasteiden edessä ja järjesti rivinsä uudelleen. Saksalaisten protestanttihistorioiden 1800-luvulla popularisoiman muotoilun mukaan tämä nimettiin ”vastauskonpuhdistukseksi”, kielteiseksi ja pohjimmiltaan reaktiiviseksi vastaukseksi. Aiemmat reformaation tarinat (ja

yllättävän suuri määrä nykyisistä) joko poistavat tämän näkymän Tiberiltä kokonaan tai ahtavat sen liitelukuun niteen loppuun. Silti se, mikä tunnetaan yhä enemmän ”katolisena reformaationa” tai ”katolisena uudistumisena”, oli paljon enemmän kuin kaivautumista uudelleen juoksuhautoihin vihollisen edessä. Uudet hengelliset ja uudistavat energiat katolisuuden sisällä olivat protestanttikapinaa vanhempia; jotkin ohjautuivat protestanttikapinaan, mutta kaikki eivät. Katolista uudistustyötä muovaili luonnollisesti jatkuva vastakkainasettelu protestanttisuuden kanssa samoin kuin protestanttisuus määritteli itsensä koko historiansa ajan katolisen tai ”paavinuskoisen” toisen valossa. Ei ole kovin mielekästä tarkastella katolista ja protestanttista reformaatiota erillään toisistaan, ja tässä kirjassa niiden vastakkaisia ja joskus yhteneviä reittejä käsitellään rinta rinnan.

Protestanttisten ja katolisten reformaattorien opit olivat toisilleen vihamielisiä ja he julistivat toistensa näkemykset pannaan. Mutta välillä heidän laajemmat päämääränsä ja ponnistuksensa saattoivat näyttää todella samanlaisilta. Kummatkin toivoivat luovansa hengellisemmän kirkon ja jumalisemman, kurinalaisemman ja järjestäytyneemmän yhteiskunnan. Ja paikallisyhteisöjen tietämättömyys, apatia ja silkka itsepäisyys tuottivat kummallekin samanlaisia esteitä, sillä paikalliset eivät ehkä nähneet juurikaan syytä muuttaa tapojaan korkealentoisten idealistien käskystä. Ehkä merkittävin muutos reformaation tutkimuksessa viime vuosikymmenillä on ollut oivallus, että reformaatio pitää sisällään muutakin kuin teologisia muutoksia ja uusien kirkon rakenteiden vakiintumista. Tai toisin ilmaisten: kirkkohistoria on liian tärkeää jätettäväksi kirkkohistorioitsijoille. Nykyisin laajeneva reformaation ”sosiaalishistoria” kampailee sekä syyn että seurauksen kysymysten kanssa tarkastellessaan tavallisen väen kokemuksia ja oletuksia. Kun kysytään, miksi maallikot asettuivat reformaation puolelle ja hylkäsivät

perinteiset, perityt uskomukset, avataan ratkaiseva historiallinen ikkuna heidän syvimpiin päämääriinsä ja huolenaiheisiinsa. Ei ole yllättävää, että tutkijat ovat saaneet selville, etteivät nämä huolenaiheet ole samoja kuin koulutetuilla reformaattoreilla. 1520-luvun Saksan tavalliset ihmiset valitsivat ja ottivat uudistusohjelmasta käyttöön piirteitä, jotka puhuttelivat heidän tarpeitaan, ja siinä sivussa he osoittivat ”kykyä toimijuuteen”, jota vanhempi tutkimusperinne ei aina ollut valmis heille suomaan. Reformaatiot vaikuttivat kaikkien ikuiseen kohtaloon – tai vaaseen pääsyn sääntöjä tarkistettiin, tarkennettiin tai jäykistettiin, ja ihmisten oletettiin tietävän, millaisia ne olivat. Mutta samaan aikaan ne vaikuttivat käytännöllisesti katsoen kaikkiin elämän puoliin aina poliittisista rakenteista arkielämän pieniin rituaaleihin. Euroopan taiteellinen ja kulttuurinen maisema jäsenettiin uuteen uskoon, samoin avioliiton, perheen ja sukupuolten välisten suhteiden intiimi ympäristö. Yksi tulos entistä laajemmasta reformaation vaikutuksista koskevasta näkemyksestä on, että nopea pyrähdys vuoden 1517 anekiistasta Trenton kirkolliskokouksen päättämiseen vuonna 1563 tuskin on asianmukainen kehys ymmärtää ilmiötä. Reformaation liikkeelle panemat voimat toimivat vuosikymmeniä, jopa vuosisatoja. Kahden historioitsijan reformaatiot eivät ole koskaan täsmälleen saman mittaisia, mutta käsitykseni mukaan noin vuosi 1700 on sopiva hetki pysähtyä muodostamaan mielipide.

Pitkä reformaatio on väistämättä myös leveä. Kivi saattoi pudota Lutherin Saksan veteen, mutta sen väreet tunnettiin paljon kauempana. Reformaatio ei vaikuttanut aivan kaikkialla kristityssä maailmassa. Puoli vuosisataa aiemmin kristitty Eurooppa oli jakaantunut vanhan Rooman valtakunnan itäisen ja läntisen puoliskon siirroslijnaa pitkin. Läntinen ”latinalainen” eli katolinen kristikunta tunnusti paavin arvovallan;